

قیدکردن ضرور است که شهرت آثار ادبی امیر خسرو دهلوی در ماوراءالنهر و خراسان، مخصوصاً در عصر ۱۵ که دوره از نور و به ترقی نهادن علم و ادب پس از استیلای وحشیانه مغول می‌باشد، می‌افزاید. به درستی این فکر، معلومات مأخذهای ادبی و آثار ادیبان و دانشمندان این دوره و بهاهای بلند به ایجادیات شاعر داده آنها گواهی می‌دهد. از جمله تذکره‌نگار معروف عصر ۱۵ دولت‌شاه سمرقندی در *تذکره الشعراء* (سال تألیف ۱۸۴۷ م.) درباره حیات و ایجادیات خسرو دهلوی بعضی خبرها آورده، به جمع‌آوری اشعار او پرداختن فضلا و به خمسه او مراقب زیاد ظاهر نمودن اهل علم و ادب عصر خود را ذکر می‌کند و می‌نویسد:

«و امیرزاده بایستقر خمسه خواجه خسرو را بر خمسه شیخ نظامی تفضیل داده و... الغ بیک کورگان قبول نکردی و معتقد شیخ نظامی بوده و ما بین این دو شاهزاده فاضل به کرات جهت این دعوی تعصب دست داده بیت به بیت خمستین را باهم مقابل کردند. القصه معانی خاص و نازکی‌های امیر خسرو و کلام پرشور و دلسوز او آتش در نهاد خاکیان می‌زند و بنیاد صبر عاشقان برمی‌کند»^۱.

دانشمند و شاعر برجسته فارس و تاجیک عبدالرحمن جامی که هنگام تألیف بیشتر داستان‌های *هفت اورنگ* و یک قسم *غزل‌ها* و قصیده‌های فلسفی و عرفانی خود از آثار امیر خسرو الهام گرفته است، در *بهارستان* (سال تألیف ۱۸۴۷ م.) راجع به آثار خسرو دهلوی چنین اظهار عقیده می‌نماید:

«در شعر متفنن است و قصیده و مثنوی و غزل را ورزیده و همه را به کمال رسانده... غزل‌های وی به واسطه معانی آشنا که ارباب عشق و محبت به حسب ذوق و وجدان خود آن را درمی‌یابند، مقبول همه کس افتاده است. خمسه نظامی را کسی بهتر از وی جواب نکرده، و رای آن مثنوی‌های دیگر دارد، همه مصنوع و مطبوع»^۲.

آموزش خسرو دهلوی در تاجیکستان^۳

جوره بیک نذری*

روابط مدنی و فرهنگی خلق تاجیک با مردم سرزمین هندوستان تاریخ خیلی قدیم و طولانی دارد. در برقراری و توسعه این روابط نقش ادیبان و دانشمندان تاجیک زبان قرون وسطی هندوستان نهایت بزرگ است. یکی از ادیبانی که در این ساحت سهم مناسب گذاشته است، شاعر و دانشمند مشهور فارسی زبان عصر میانگی هندوستان امیر خسرو دهلوی می‌باشد. ایجادیات خسرو دهلوی اگر از یک طرف کامیابی‌های ادبیات فارس و تاجیک عصرهای پیشین را تجسم نموده باعث نفوذ پیدا کردن و دوام دادن عنعنه‌های ادبی ماوراءالنهر و خراسان در ادبیات فارسی زبان هند گردیده باشد. از طرف دیگر تأثیر آثار وی در دوره‌های من بعده تاریخ ادبیات فارس و تاجیک به طور روشن احساس می‌شود. تألیفات گوناگون موضوع و مختلف‌الشکل این شاعر نامی مخصوصاً غزلیات سرشار از عشق و محبت، قصیده‌های عرفانی و فلسفی و مثنوی‌های عشق رومانتیکی او هنگام در قید حیات بودن شاعر مورد توجه اهل علم و ادب و عامه وسیع مردم قرار گرفته، در تمام ممالک فارسی‌زبانان پهن گردیده بودند. از اینجاست که یک سلسله شاعران آن دوره و دوره‌های من بعده ماوراءالنهر و خراسان و ایران در پیروی از ایجادیات خسرو دهلوی شعرها و اثرها تألیف نموده خواسته‌اند که به این وسیله اقتدار و استعداد شاعری خود را جلوه‌گر سازند.

۳ نظر به سبک خاص فارسی در تاجیکستان، تغییری چندان در زبان این مقاله داده نشده است (متن پارسی).

* عضو وابسته آکادمی علوم جمهوری، تاجیکستان.

۱. علاءالدین سمرقندی، دولت‌شاه: *تذکره الشعراء*، لندن، ۱۹۰۱ م، ص ۲۴۸.

۲. جامی خراسانی، مولانا نورالدین عبدالرحمن: *بهارستان*، نشر هند، ۱۹۰۳ م، ص ۱۰۶.

به غیر از این، جامی در نفعات الانس و بعضی داستان‌های هفت اورنگ و قصاید و غزلیاتش هم در حق خسرو دهلوی سخن‌های نیک گفته، او را استاد بزرگ نظم می‌ستاید.^۱ مؤلفان سرچشمه‌ها و ادیبان دوره‌های من بعده ماوراءالنهر و خراسان هم به ایجادیات خسرو دهلوی بهای خیلی بلند داده، در میان اهل ادب این سرزمین شهرت فراوان داشتن او را تأکید نموده‌اند. از این چند خبر که در بالا آورده شده هم به آسانی پی‌بردن ممکن است که در عصر ۱۵ تا کدام اندازه نسبت به آثار خسرو دهلوی اشتیاق اهل علم و ادب ماوراءالنهر و خراسان زیاد بوده است.

دلیل دیگر بر شهرت امیر خسرو و آثار او در میان مردم ماوراءالنهر و خراسان آن است که این در دوره‌های گوناگون (از عصر ۱۵ سرکرده) در محله‌های مختلف این ممالک‌ها به مقدار خیلی زیاد کتابت نمودن میراث ادبی شاعر می‌باشد. که بیشتر آنها تا به زمان آمده رسیده‌اند و در کتابخانه‌های سابق اتحاد شوروی نسخه‌های آنها نگاه داشته می‌شوند. از جمله در گنجینه دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان بیشتر از ۳۵ نسخه قلمی تألیفات امیر خسرو محفوظ است.

تدقیق و تحلیل حیات و میراث ادبی این سخنور نامی با اصول طریق نو ادبیات سنتی در تاجیکستان از آخر سال‌های ۴۰ و ۵۰ آغاز می‌یابد. نخستین محققان تاجیک که دایر به خسرو دهلوی اطلاعات داده، شاعر بزرگ و نوپرداز بودن او را ذکر کرده‌اند، مؤرخ معروف باباجان غفوروف و ادیب نمایان عبدالغنی میرزایوف می‌باشند.

باباجان غفوروف در تاریخ مختصر خلق تاجیک، در قطار دیگر شاعران و دانشمندان بزرگ قرن‌های ۱۴-۱۳ میلادی درباره خسرو دهلوی نیز توقف نموده، پنج دیوان اشعار داشتن و به رویه نظامی گنجوی خمسه تألیف نمودن شاعر را ذکر کرده می‌نویسد که: "امیر خسرو در این اثر خود (خمسه، چن) گر چندی سوژه کهنه را نگاه داشت. لیکن اسلوب این اثر و خصوصیات قهرمانان خود را تغییر داد و با این در ویران کردن عنعنه کهنه یک قدم به پیش گذاشت".^۲

به غیر از این باباجان غفوروف اثرهایی در موضوع‌های محلی هند نوشته خسرو را نام‌برده با زبان ریخته هم اثر نوشتن و با پوئیتیک و موسیقی مشغول گردیدن او را نیز خاطررسان می‌سازد.^۱ در ترجمه روسی تاریخ خلق تاجیک سال وفات شاعر به جای سال ۱۳۲۵ سال ۱۳۰۵ ذکر یافته است که این خطای مطبوعه می‌باشد.

عبدالغنی میرزایوف در کتاب خود، سیدا و مقام او در تاریخ ادبیات تاجیک امیر خسرو را اساس‌گذار ادبیات تاجیک زبان هند نامیده، از موضوع محلی زمان خود داستان‌ها تألیف کردن خسرو در اثرهای ۱۶-۱۵ و در میان ادیبان ماوراءالنهر و خراسان نفوذ زیاد داشتن آثار او را تأکید می‌نماید.^۲

همه معلومات در اثرهای خود آورده باباجان غفوروف و عبدالغنی میرزایوف قدم‌های نخستین عالمان تاجیک در راه آموختن حیات و ایجادیات خسرو دهلوی بوده، بعدتر مورد تدقیق مخصوص قرار داده شدن حیات و آثار گران‌بهای او می‌گردند.

خاطررسان کردن ضرور است که امیر خسرو دهلوی و آثار او از نظر پایه‌گذار ادبیات معاصر تاجیک استاد صدرالدین عینی نیز دورنمانده است. او در سرسخن به نشر مکمل شش مقام نوشته‌اش، که به بعضی سبب‌ها دیرتر نشر شده است، در قطار ابوعلی بن سینا و دیگر موسیقی‌دانان برجسته دوره‌های گذشته خلق تاجیک، خسرو دهلوی را هم نام می‌برد و می‌گوید:

"شاعر مشهور هند و تاجیک خسرو دهلوی هم به موسیقی مشغول بوده است و نظر به گفته سرچشمه‌های هندی تاجیکی خسرو دهلوی سه‌تار [= سیتار] نام یک اسباب موسیقی هم ساخته است (یک دانه از آن در تاشکند موجود است)".^۳

به غیر از این، استاد عینی به نشر تاجیکی چهار درویش که آن را ادیب نامور ما جلال اکرامی به الفبای امروزه، یعنی سرلیک، برگردانیده در مقدمه آن بار اول ادبیات‌شناسی فکر خطای به قلم امیر خسرو منسوب دانستن چهار درویش را با دلیل‌های

۱. باباجان غفوروف: تاریخ خلق تاجیک، مسکو، ۱۹۴۹ م، ص ۲۹۸، و تاجیکان، تاریخ قدیم‌ترین، قدیم و قرون

وسطی، مسکو.

۲. عبدالغنی میرزایوف: سیدا و مقام او در ادبیات تاجیک، استالین‌آباد، ۱۹۶۷ م، ص ۸-۳۷.

۳. صدرالدین عینی: کتبات، کتاب ۲، دوشنبه، ۱۹۶۴ م، ص ۴۰-۳۹.

۱. نگ: محمد وفا بقایوف: "جامی و خسرو"، مجموعه عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۵ م، ص ۴۶-۳۷.

۲. باباجان غفوروف: تاریخ مختصر خلق تاجیک، ج ۱، استالین‌آباد، ۱۹۴۷ م، ص ۲۷۵.

قطعی ردّ نموده است.^۱ در این مقدمه تاریخ وفات شاعر به جای سال ۱۳۲۵ هجری اشتباهاً سال ۱۳۲۹ هجری ذکر شده است. تهیه‌گران کتاب یکم جلد دوم کلیات استاد عینی در شرح به این جلد نوشته‌شان سنه فوت امیر خسرو را اصلاح نموده، تاریخ تولّد او را به جای سال ۱۲۵۳، سال ۱۲۵۵ هجری ذکر کرده‌اند.

باید اعتراف نمود که آموختن حیات و آثار امیر خسرو در تاجیکستان اساساً با نام محمّد وفا بقایوف ارتباط دارد. اولین مقاله‌های به خسرو بخشیده او در سال ۱۹۵۶ م. در روزنامه «معلمان» و مجله «پیونیر» نشر گردیده‌اند که آنها درباره حیات و ایجادیات شاعر معلومات نسبتاً مفصّلی آورده‌اند.^۲

داستان دولرانی و خضر خان خسرو دهلوی نام مقاله کلان محمّد وفا بقایوف که در دو شماره مجله «شرق سرخ» چاپ شده است،^۳ تحلیل و تدقیق همه طرفه داستان مذکور شاعر را دربرمی‌گیرد. این مقاله قسم اساسی اثر بعدتر نشر شده خسرو دهلوی و داستان دولرانی و خضر خان را تشکیل می‌دهد.^۴ در همان سال مقاله دیگر محقق ایجادیات خسرو دهلوی، غ. علی‌یوف با عنوان شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی و خسرو شیرین نظامی گنجوی از چاپ درآمد.^۵ غ. علی‌یوف فکر عالمان غرب را در خصوص تقلید خشک خالی خمسه امیر خسرو ردّ نموده خصوصیات فرق‌کننده داستان شیرین و خسرو و خسرو شیرین را بیان می‌کند. او سبب سادگی و روانی اسلوب خسرو و به نقل واقعه‌ها دقت‌دادن او را از شاعر درباری بودن او دانسته، خمسه را تأکید می‌نماید در دایره‌های ادبی دربار شهرت داشته؛ ولی ما به این فکرهای او کاملاً راضی نمی‌توانیم شد، زیرا دلیل‌های او جزئی و سطحی می‌باشد. در سال ۱۹۵۸ میلادی

۱. صدرالدین عینی: کلیات، کتاب ۱، دوشنبه ۱۹۶۳ م، ص ۲-۲۴۱.

۲. محمّد وفا بقایوف: «حیات و فعالیت ایجادیات خسرو دهلوی»، روزنامه معلمان، ۱ دسامبر ۱۹۵۶ م، «خسرو دهلوی»، مجله پیونیر، شماره ۶، ۱۹۵۶ م، ص ۸.

۳. محمّد وفا بقایوف: «داستان دولرانی و خضر خان، خسرو دهلوی»، مجله شرق سرخ، شماره ۶-۵، ۱۹۵۷ م، ص ۹۷-۹۸ و ۱۱۲-۹۸.

۴. محمّد وفا بقایوف: خسرو دهلوی و داستان او، دولرانی و خضر خان، دوشنبه، ۱۹۵۸ م.

۵. غ. علی‌یوف: «شیرین و خسرو، امیر خسرو دهلوی، خسرو شیرین، نظامی گنجوی»، مجله شرق سرخ، شماره ۱۰، ۱۹۵۷ م، ص ۱۰۵-۹۰.

خسرو دهلوی و داستان او دولرانی و خضر خان از طرف محمّد وفا بقایوف نشر شد، که اولین تدقیقات مستقل در اتحاد شوروی در این موضوع است. مؤلف در برابر معین نمودن درجه آموخته شدن موضوع، تصویر نسخه‌های قلمی و تدقیق خصوصیات‌های دولرانی و خضر خان راجع به حیات سیاسی عصرهای ۱۴-۱۳ میلادی هند معلومات مختصر داده، جریان زندگی و فعالیت ایجادیات خسرو را بیان می‌کند. در آخر او گفته‌های خود را جمع بست نموده در خصوص این داستان به چنین خلاصه می‌آید:

«دولرانی و خضر خان چه از نقطه نظر طلبات داستان‌سرایی عشقی، رومانسیکی، چه از نقطه نظر در برگرفتن موضوع‌های تاریخی، چه از نقطه نظر حجم و خصوصیات بدیعی و مخصوصاً از جهت ایده‌آسای خود در ایجادیات خسرو دهلوی، عموماً و در بین داستان‌های او خصوصاً، موقعی عمده درجه اولین را کسب کرده است»^۱.

محمّد وفا بقایوف در «روابط مدنی هند و آسیای میانه در گذشته»، نام مقاله حجماً خردش، بعضی جهت‌های رابطه مدنی خلق تاجیک و مردم هند را به طور عمومی بیان نموده، در قطار ادیبان تاجیک‌زبانی که در راه انکشاف مناسبت‌های ادبی سهم مناسبتی گذاشته‌اند، امیر خسرو را هم ذکر می‌کند و در دایره‌های ادبی عصر ۱۵ ماوراءالنهر و خراسان شهرت یافتن آثار شاعر را ذکر می‌نماید.^۲

در سال ۱۹۵۹ میلادی در مجله شرق سرخ نمونه‌های اشعار لیریکی خسرو دهلوی (۱۱ غزل، ۱۴ رباعی، ۱۰ قطعه) با کوشش و سرسختن محمّد وفا بقایوف نشر گردید. در سرسختن راجع به آثار شاعر معلومات مختصر داده شده در قطعات او انعکاس یافتن یک قطار مسایل اجتماعی و اخلاقی خاطررسان کرده می‌شود.^۳

در راه آموختن و دسترس عموم گرداندن میراث ادبی خسرو دهلوی در سال‌های ۶۰ میلادی هم یک قطار کارها انجام داده شدند که مهم‌ترین آنها نشر گردیده‌اند.

۱. محمّد وفا بقایوف: خسرو دهلوی و داستان او، دولرانی و خضر خان، دوشنبه، ۱۹۵۸ م، ص ۱۲۶.

۲. محمّد وفا بقایوف: «علاقه‌های مدنی هند و آسیای میانه در گذشته»، مجله شرق سرخ، شماره ۲، ۱۹۵۸ م، ص ۹-۱۸.

۳. محمّد وفا بقایوف: «نمونه از اشعار لیریک خسرو دهلوی»، مجله شرق سرخ، شماره ۶، ۱۹۵۹ م، ص ۳۰.

منتخبات خسرو دهلوی^۱ و خسرو دهلوی^۲ نام کتابچه‌های محمد وفا بقایوف می‌باشد. منتخبات خسرو دهلوی اولین مجموعه نسبتاً مفصل با حروفات امروزه تاجیکی نشر شده از آثار شاعر بوده، در آن از غزلیات، قصاید، مقطعات، رباعیات، داستان‌های خمسه و مثنوی‌های تاریخی او قرآن السعدین و دولرانی و خضر خان نمونه‌ها آورده می‌شود. در کتابچه خسرو دهلوی که آن را جمعیت جمهوری «دانش» منتشر ساخته است دایره به حیات و ایجادیات شاعر به طور عمومی معلومات داده شده، بعضی فکرهای اخلاقی و تربیتی او بیان می‌شوند.

محمد وفا بقایوف درباره افکار اجتماعی و تربیتی اخلاقی امیر خسرو نیز مقاله مخصوصی تألیف نموده در آن یک قطار فکرهای اجتماعی و اخلاقی شاعر را تصویر می‌نماید^۳، که بعضی از آنها تاکنون اهمیت خود را نگاه داشته‌اند. نسخه نسبتاً کامل همین مقاله به «حیات و ایجادیات خسرو دهلوی» نام اثر محمد وفا بقایوف که بعد از فوت او نشر گردید، داخل شده است^۴.

در سال‌های دهه ۶۰ میلادی در برابر تدقیق ایجادیات عبدالرحمن جامی و علی شیرنوی، آموختن میراث ادبی امیر خسرو هم رواج یافت. بسیار محققانی که در این دوره درباره ایجادیات جامی و نوایی مقاله و یا تحقیقات جداگانه‌ای داشته‌اند به این مناسبت خسرو دهلوی را هم نام‌برده راجع به بعضی اثرهای او معلومات داده‌اند. این نوع اطلاعات در تدقیقات و مقالات محمد وفا بقایوف^۵، ن. صیفی‌یوف^۶، ع. افصح‌زاد^۷، میرزایوف^۸ و دیگران به نظر می‌رسد.

۱. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود؛ منتخبات؛ با شرح و توضیحات محمد وفا بقایوف، استانبول، آباد.

۲. محمد وفا بقایوف: خسرو دهلوی، استانبول، آباد، ۱۹۶۰ م.

۳. محمد وفا بقایوف: «راجع به بعضی مسئله‌های اجتماعی و تربیتی اخلاقی در ایجادیات خسرو دهلوی»، روزنامه معارف و مناسبت، ۱۹ فوریه سال ۱۹۶۰ م.

۴. محمد وفا بقایوف: حیات و ایجادیات خسرو دهلوی، دوشنبه، ۱۹۷۵ م، ص ۳۹-۲۸.

۵. محمد وفا بقایوف: «عنته» خمسه‌سرای در ایجادیات جامی، «جریده معارف و مناسبت»، ۷ مه سال ۱۹۶۴ م.

۶. ن. صیفی‌یوف: «بهارستان جامی و اهمیت ادبی آن»، مجموعه عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۵ م، ص ۷-۱۴۵.

۷. ع. افصح‌زاد: «داستان لیلی و مجنون»، مجموعه عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۵ م، ص ۸۴-۱۷۹.

۸. عبدالغفر: «عبد شیرنوی»، عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۸ م، ص ۱۹-۲۹.

به غیر از این، در این وقت دو مقاله دارای اهمیت کلان محمد وفا بقایوف چاپ شدند، که در آنها مناسبت‌های ایجادیات علی شیرنوی و عبدالرحمن جامی با امیر خسرو، جهت‌های عمومی ایجادیات آنها و این چنین بهای به ایجادیات خسرو داده این دو استاد برجسته نظم عصر ۱۵ تاجیک و ازبک مورد تحقیق مخصوص قرار داده می‌شوند.

محمد وفا بقایوف در تقریظ به متن انتقادی مجنون و لیلی خسرو که با کوشش محرموف به طبع رسیده است، در برابر موفقیت و کمبودهای متن، راجع به داستان و نشریه‌های لیتوگرافی آن هم معلومات می‌دهد^۱.

در جلد دوم «فهرست دست‌نویس‌های شرقی آکادمی علوم تاجیکستان» تحت شماره ۵۶۱-۵۰۹ نسخه‌های دست‌نویس در ذخیره دستخط‌های شرقی آکادمی علوم تاجیکستان موجود بوده آثار خسرو توصیف شده، در برابر شرح وضعیت دست‌نویس‌ها درباره خود آن اثرها هم معلومات کوتاهی آورده می‌شود^۲.

سال ۱۹۶۹ میلادی ترجمه روسی ۵ شعر امیر خسرو که مترجم آن یو. نیمان می‌باشد، با پیش‌گفتار مختصر به آنها نوشته محمد وفا بقایوف نشر گردیده است^۳.

ع. افصح‌زاد در اثر به تحقیق لیلی و مجنون بخشیده‌اش، مجنون و لیلی خسرو دهلوی را بالیلی و مجنون نظامی گنجوی مقایسه نموده، جهت عمومی فرق کننده سوزة این دو مثنوی و بعضی خصوصیات خاص ظاهری خسرو را بیان می‌نماید^۴. او برخلاف نظامی بیشتر «سرگرم تصویر ظاهری قهرمان‌ها» داستان گردیدن و «باطن‌گشایی نکردن» خسرو را تأکید نموده، سبب روی دادن این حالت را (با دلیل‌های خیلی ضعیف) از علاقه شاعر به دربار و در مملکت بیگانه زیستن او می‌داند که این فکر او به حقیقت راست نمی‌آید.

۱. محمد وفا بقایوف: «خدمت شایسته تقدیر»، مجله صبا، شرقی، شماره ۴، ۱۹۶۵ م، ص ۸-۱۵۳.

۲. فهرست دست‌نویس‌های آکادمی تاجیکستان به زبان روسی، ج ۴، ۱۹۶۸ م، ص ۶۰-۱۴۷.

۳. مجله پاسرگ، شماره ۳، ۱۹۶۹ م، ص ۴-۱۲.

۴. ع. افصح‌زاد: داستان لیلی و مجنون، عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۷۰ م، ص ۳۲-۲۹.

آموختن و دسترس عموم گرداندن میراث‌های پیرارزش امیر خسرو در تاجیکستان مخصوصاً هنگام آمادگی برای جشن ۷۰۰ سالگی توکند او رواج می‌یابد. به مناسبت سزاوار تجلیل نمودن جشن شاعر، با قرار شورای علمی انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم تاجیکستان کارمندان علمی انستیتو، محمد وفا بقایوف، ع. جانفدا، ع. دیونه قلوب، ع. افصح‌زاد، ج. داد علی شایوف و ا. علی مردانوف آثار منتخب چهار جلدۀ او را به حروفات امروزۀ تاجیکی برای چاپ حاضر کردند که این اولین نشر تا این اندازه مفصل آثار خسرو دهلوی در اتحاد شوروی می‌باشد.

مهم‌ترین کارهای به شرف جشن شاعر انجام داده شده - این نشر زحمت چندین سالۀ خسروشناس تاجیک محمد وفا بقایوف است - حیات و ایجادیات خسرو دهلوی^۱ و متن انتقادی دولرانی و خضرخان^۲ خسرو دهلوی می‌باشد. اثر محمد وفا بقایوف اگرچه کامل نیست، ولی دارای اهمیت کلان علمی بوده، در آن اساساً تمام گامیابی‌های در راه آموزش خسرو در سابق اتحاد شوروی و خارجه به دست آمده جمع بست کرده شده‌اند. متن انتقادی دولرانی و خضرخان در نتیجۀ استفاده و مقابله ۱۲ نسخه دست‌نویس در کتابخانه‌های اتحاد شوروی موجود است. اثر و متن انتقادی در هند نشر شده آن (۱۹۱۷ م) برای چاپ حاضر شده است.

در روزهای جشن شاعر، مجموعه اندرزاها و سخنان حکمت‌ناک شاعر، که آن را ع. افصح‌زاد برای نشر حاضر کرده است از چاپ برآمد^۳. قطع نظر از بعضی کمبودها این مجموعه برای عامۀ وسیع خوانندگان تحفه خوبی گردید. به غیر از این در روزهای جشن امیر خسرو کتابچه‌ش. پولادوا توسط جمعیت «دانش» منتشر شد و در روزنامه‌ها درباره حیات و جنبه‌های گوناگون ایجادیات خسرو دهلوی یک سلسله مقاله‌ها نشر گردیدند که اکثر آنها خصوصیات عمومی و تبلیغاتی داشته در زمینه کارهای تاکنون انجام داده شده نوشته شده‌اند.

۱. محمد وفا بقایوف: حیات و فعالیت ایجادیات خسرو دهلوی. دوشنبه، ۱۹۷۵ م.

۲. خسرو دهلوی: امیر خسرو بن امیر محمود: دولرانی و خضرخان، متن انتقادی به کوشش محمد وفا بقایوف، زیر نظر و مقدمۀ عبدالغنی میرزایوف، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.

۳. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود: اندرز و حکمت‌ها، مرتب ع. افصح‌زاد، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.

ادبیات‌شناسان و شرق‌شناسان تاجیک به غیر از آموختن حیات و آثار خسرو دهلوی، به آموزش شاعران و نویسندگان معاصر او و ادیبانی که قبل از وی و بعد از او در آسیای میانه، ایران، افغانستان و هندوستان به سر برده‌اند نیز مشغول می‌باشند، که این بی‌شبهه برای باز هم روشن‌تر ساختن لحظه‌های ایجادیات این شاعر نامی و دقیق‌تر معین نمودن مقام و نفوذ و تأثیر وی در تاریخ ادبیات فارسی‌زبانان امکانات بیشتر فراهم می‌آورد.

به همین طریق چنان که مشاهده می‌نمایم در تاجیکستان در راه آموزش و تدقیق حیات و ایجادیات خسرو دهلوی کارهای زیادی انجام داده شده‌اند. ولی با وجود این در این باب باز مسئله‌های زیاد حل نشده و کارهای محنت‌طلب مهم درپیش‌اند. از جمله سبک و سلیقه، مهارت بدیعی، افکار اجتماعی، اخلاقی و ادبی، جهت‌های خاص ایجادیات، آثار نثری و تاریخی امیر خسرو، اختراع کاری و نوپردازی‌های او در سایه، شکل، سبک و نظریۀ ادبیات و همچنین سبب‌های شهرت و نفوذ زیاد وی در ادبیات دوره‌های بعدی مورد تحقیق همه جانبه قرار گیرند.

منابع

۱. باباجان غفوروف: تاریخ خلق تاجیک، مسکو، ۱۹۴۹ م.
۲. باباجان غفوروف: تاریخ مختصر خلق تاجیک، ج ۱، استالین‌آباد، ۱۹۴۷ م.
۳. جامی خراسانی، مولانا نورالدین عبدالرحمن: بهارستان، نشر هند، ۱۹۰۳ م.
۴. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود: اندرز و حکمت‌ها، مرتب ع. افصح‌زاد، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.
۵. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود: دولرانی و خضرخان، متن انتقادی به کوشش محمد وفا بقایوف، زیر نظر و مقدمۀ عبدالغنی میرزایوف، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.
۶. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود: منتخبات؛ با شرح و توضیحات محمد وفا بقایوف، استالین‌آباد، ۱۹۶۰ م.
۷. صدرالدین عینی: کلیات، کتاب ۱، دوشنبه ۱۹۶۳ م.
۸. صدرالدین عینی: کلیات، کتاب ۲، دوشنبه، ۱۹۶۴ م.

۹. ع. افصح‌زاد: *داستان لیلی و مجنون*، مجموعه عبدالرحمن جامی. دوشنبه، ۱۹۶۵ م.
۱۰. ع. افصح‌زاد: *داستان لیلی و مجنون*، عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۷۰ م.
۱۱. عبدالغنی میرزا یوسف: *سینا و مقام در ادبیات تاجیک*، استالین‌آباد، ۱۹۴۷ م.
۱۲. عبدالغنی میرزا یوسف: *علی شیرنوازی و عبدالرحمن جامی*، دوشنبه، ۱۹۶۸ م.
۱۳. علایی سمرقندی، دولتشاه: *تذکرة الشعراء*، لندن، ۱۹۰۱ م.
۱۴. غ. علی یوسف: *شیرین و خسرو*، اسیر خسرو دهلوی، خسرو شیرین، نظامی گنجوی، مجله شرق سرخ، شماره ۱۰، ۱۹۵۷ م.
۱۵. محمد وفا بقایوف: *حیات و ایجادیات خسرو دهلوی*، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.
۱۶. محمد وفا بقایوف: *حیات و فعالیت ایجادی خسرو دهلوی*، دوشنبه، ۱۹۷۵ م.
۱۷. محمد وفا بقایوف: *خسرو دهلوی و داستان او، دولرانی و خضر خان*، دوشنبه، ۱۹۵۸ م.
۱۸. محمد وفا بقایوف: *خسرو دهلوی*، استالین‌آباد، ۱۹۶۰ م.
۱۹. محمد وفا بقایوف: *جامی و خسرو*، مجموعه عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۵ م.
۲۰. محمد وفا بقایوف: *حیات و فعالیت ایجادی خسرو دهلوی*، *روزنامه معلمان*، ۱ دسامبر ۱۹۵۶ م.
۲۱. محمد وفا بقایوف: *خدمت شایسته تقدیر*، *مجله صدای شرق*، شماره ۴، ۱۹۶۵ م.
۲۲. محمد وفا بقایوف: *خسرو دهلوی*، *مجله نیونیر*، شماره ۶، ۱۹۵۶ م.
۲۳. محمد وفا بقایوف: *داستان دولرانی و خضر خان*، خسرو دهلوی، *مجله شرق سرخ*، شماره ۶-۵، ۱۹۵۷ م.
۲۴. محمد وفا بقایوف: *راجع به بعضی مسئله‌های اجتماعی و تربیتی اخلاقی در ایجادیات خسرو دهلوی*، *روزنامه معارف و مدنیت*، ۱۹ فوریه سال ۱۹۶۰ م.
۲۵. محمد وفا بقایوف: *علاقه‌های مدنی هند و آسیای میانه در گذشته*، *مجله شرق سرخ*، شماره ۲، ۱۹۵۸ م.
۲۶. محمد وفا بقایوف: *عنقنه الخمسه سرایی در ایجادیات جامی*، *جريدة معارف و مدنیت*، ۷ مه سال ۱۹۶۴ م.
۲۷. محمد وفا بقایوف: *نمونه از اشعار لیرکی خسرو دهلوی*، *مجله شرق سرخ*، شماره ۶، ۱۹۵۹ م.

۲۸. ن. صیفی یوسف: *بهارستان جامی و اهمیت ادبی آن*، مجموعه عبدالرحمن جامی، دوشنبه، ۱۹۶۵ م.
۲۹. فهرست دست‌نویس‌های آکادمی تاجیکستان به زبان روسی، ج ۲، ۱۹۶۸ م.
۳۰. *مجله پامیرگ*، شماره ۳، ۱۹۶۹ م.

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی